

ШТРИХИ

Петро БЛОУС

АРХЕТИП ЖИТЕЙСЬКОГО МОРЯ У ТВОРАХ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ І ВАСИЛЯ ГРИГОРОВИЧА-БАРСЬКОГО

Василь Григорович-Барський (1701—1747) та Григорій Сковорода (1722—1794) — люди однієї епохи, письменники доби Бароко, але немає жодних свідчень, чи вони перетиналися у житті, чи знали один про одного. Проте обох можна назвати *homo viator* («людина, що йде», «мандрівник»). У життєвій долі В. Григоровича-Барського поєдналися риси мандрівного спудея, освіченого паломника, допитливого мандрівника країнами Середземномор'я, талановитого письменника, який детально відобразив свою 24-річну подорож. Г. Сковорода був апологетом мандрівок до себе і в собі, постійно шукав місце для душевного і тілесного спокою, а його життя не схоже на поведінку мудреця, котрий пізнає світ, не вигадаючи із вікна, не виходячи із двору. Коли В. Григорович-Барський вирушив у свою довжелезну і тривалу в часі мандрівку влітку 1723 р., Г. Сковорода зустрів лише своє перше літо. І все ж у своїх прагненнях та духовних, інтелектуальних жаданнях вони поєдналися, увійшовши в історію української культури як визначні діячі та харизматичні особистості.

Тож немає нічого випадкового у тому, що в їхній творчості виявили себе спільні теми, мотиви та образи — як відгомін барокової епохи. До одного з таких образів належить житейське море.

На думку Леоніда Ушкалова, образ моря є улюбленим у творчості українських письменників доби Бароко. Науковець називає такі іпостасі барокового «моря»: «море світу» (широке, бурхливе, злостиве, небезпечне, «многом'ятежне»), «сланное море» короткого людського життя, глибоке море Господне, море сліз, гріхів, пристрастей, «слабостей вічних» Раю, «море огненное геенское», море Небесної слави, море Божої хвали, «злостивого світу», «неизчерпаемая Благодати Божія», «миролюбія», совісті, «широкое и глубокое море церковное», «море милосердія Божія», море «поганской безбожности и всей бесовской неукротимой злости» та ін. [4, 184]. Самотній корабель-людина у творах українських інтелектуалів нового часу або ж пливе в одному напрямку згідно з призначеною місією, або ж блукає в пошуках своєї гавані. Безмежність бурхливого моря виражає смуток, терпіння, які переживає людина у своєму плаванні до вічної пристані, що символізує смерть, тобто перехід до Царства Небесного. Саме таким є символ моря і корабля у творах Кирила Транквіліона-Ставровецького [2, 98—99].

Архетипний образ житейського моря сформувався в античні часи. У поетичних текстах тієї пори життєві негаразди трактувалися як буря, коливання хвиль, розбиття їх об скелі, а саме життя поставало як плавання в бурхливих водах, особистість — як корабель серед розбурханого моря, який ризикував опинитися у водяному проваллі. В українському фольклорі образ житейського моря зустрічається доволі рідко, адже переважна частина українського етносу мешкала на лісовій чи лісо-степовій території, а використання цього образу в літературі (наприклад, п'єса «Житейське море» Івана Карпенка-Карого) нав'язане чужоземними джерелами.

Г. Сковорода перейняв образ житейського моря, швидше за все, із візантійської традиції, сформованої під впливом Святого Письма, у якому слово «море» прикладалося до озер, річок і загалом до всякого зосередження води. Не випадково поет у Пісні 17-й вдається до порівняння «кипящего житія» з «Чермним морем» [3, 47], маючи на увазі Червоне море, з яким пов'язана біблійна легенда про вихід єврейського народу з єгипетського полону: «І простяг Мойсей руку свою на море, — і Господь гнав море сильним східним вітром цілу ніч, і зробив море суходолом, — і розступилася вода. І ввійшли Ізраїлеві сини в середину моря, як на суходіл, а море було для них муром... А єгиптяни гналися, і ввійшли за ними всі фараонові коні й колесниці його, та його комонники до середини моря» (Вихід 14:21—23). Тоді Мойсей знову простяг руку — і море зійшлося та поховало усіх єгиптян. Тим-то і називає Г. Сковорода Червоне море «вихром скорбей, напастей, бѣд» [3, 47], екстраполюючи цю характеристику на образ житейського моря.

Як протиставлення бурхливому житейському морю зринає ще один архетипний образ — пристані: «Се к пристани тихой бѣжу...» [3, 47]. У розумінні Г. Сковороди пристань — це не тільки заняття філософією, а й знайдення усамітненого й тихого місця для спокійного життя. Поет ще раз проголошує свій життєвий принцип — уникати житейських бур (тенет світу) і перебувати у мирі та спокої, займаючись любомудруванням та літературною творчістю. Водночас віднайдення пристані — це також уникнення гріховного життя («О Христе! не даждь соглѣть во адѣ!» [3, 47]), досягнення «небесного града» («Даждь мнѣ в твоєм жить небесном градѣ...» [3, 47]).

У Пісні 29-й Г. Сковорода повертається до архетипного образу житейського моря, у якому людина схожа на човник, який підкидають морські хвилі: «Чолнок мой бури вихр шатает, / Се в бездну, се выспрѣ вергает!» [3, 58]. У такому бурхливому морі людина прагне знайти прихисток, «гавань», де може провадити спокійне і мудре життя. Де бачить поет «пристанище безбѣдно», у якому «тихо, сладко, беззавѣтно»? У цьому разі він покладається не на розум, багате духовне життя в усамітненні, науки та красне письменство, а на присутність «Маріного сына», тобто Ісуса Христа, який для нього є опорою у житті: «Ты буди едине / Кораблю моему брегом» [3, 58]. Очевидно, Г. Сковорода мав психологічні проблеми на той час, коли писав цей вірш (написано у 1785 р. в селі Великий Бурдук на Харківщині). Тоді він багато мандрував, ніби хотів уникнути життєвих пасток, душа була неспокійна, а сам собі він, вочевидь, здавався човником серед хвиль житейського моря. Саме у цьому контексті варто розуміти його благання, звернені до Ісуса: «...Мой плач услыши! / ...Даждь помощь мнѣ скору! / <...> Избави мя от напасти, / Смири душе глѣбны страсти, / Се дух мой терзают, / Жизнь огорчевают» [3, 59]. Тема житейського моря у цьому вірші переростає у тему спасіння людської душі, тому й звертається поет до Спасителя у складну психологічну мить свого життя.

Архетип житейського моря постає в багатосторінковому щоденнику В. Григоровича-Барського, зокрема там, де йдеться про морські подорожі, яких випало на долю мандрівника чимало. Так, маючи намірпливти до Єрусалима, Василь разом із земляком, священником Рувимом, 1 березня 1725 р. упросився на корабель, чекаючи сприятливої для подорожі погоди. Вони пливли Адріатичним морем понад берегом, зупинялися на пристанях, мали можливість зійти на берег і просити милостиню, бо

ніхто на кораблі про них не дбав. В. Григорович-Барський був налаштований оптимістично, навіть лірично-поетично, записавши у щоденнику таке: «...як вийшли ми першого дня в море і впливли на найбільші простір і глибину, бачили ми тільки небо й морську воду, і здавалося, ніби весь світ потонув і немає нічого, крім води і неба» [1, 101]. Проте вже через кілька днів його умиротворення змінилося, адже корабель почало хитати і кидати на хвилях. Незвичний до морського плавання, Василь занедужав на морську хворобу («Скаламутилось моє серце й запаморочилась голова, так що я мало не одурів...» [1, 101]), не міг знайти собі місця ні на палубі, ні у трюмі. Символічною видалася йому незначна, здавалося б, деталь: на палубу сіла втомлена пташка, якій не під силу було подолати морський обшир; перепочивши, вона полетіла далі, а знесиленій від хитавиці Василь розмірковував про життєвське море та про мудрість Божу, яка навчила навіть пташку шукати порятунку, аби вижити.

Море було то спокійним, то примхливим і небезпечним, як і саме життя. Воно то носило корабель, не даючи змоги пристати йому до берега, то цілий день могло спокійно нести на собі судно під попутним вітром, то на ніч здійснювалося хвилями. Особливо лякала мандрівника буря на морі, як то було 15 березня, коли хвилі перевалювалися через борт, наповнюючи все навкруги водою. Василя охоплював страх, він плакав та зітхав, ревно молився Ісусу Христу і святому Миколаю, аби порятували його життя. Цього разу море так розходилося, що через рев вітру і гуркіт хвиль молитви, мабуть, не долинули до Бога, а корабель розвернуло і прибило до того самого міста, з якого вранці вирушили — до Лошиця. Там затрималися на тиждень, бо ішли дощі й віяли сильні вітри. Місто було бідним, милостині зібрали мало, ледве вистачило, щоб купити трохи хліба. Як тільки розпогодилося, вирушили далі. Василь розмірковував про життя, у якому негода завжди змінюється на сприятливу погоду, як і тоді, коли зайшли у невеличку гавань якогось невідомого острівця. Разом із Рувимом обійшли цей невеликий острів, зійшли на вершину гори, де зворушливо розглядали красу і чарівність місцевості. Проте далі мандрівники знову зазнали горя. На кораблі їх зненавиділи, називали волоцюгами, хотіли прогнати геть. Коли вже не було чого їсти і мучив голод, вони зібрали свої вбогі речі й висадилися з корабля, маючи намір якийсь час перебути у прибережному селі. Сподівалися на гостинність, бо якраз приспів Великдень за православним календарем. Справді, їх у селі нагодували, прийняли на нічліг. Проте після Великодня знову настали голодні дні, тому рвали, варили і їли кропиву, бо навіть сухарів не було. Потерпали і від того, що майже місяць плвли морем, а мети своєї не досягли, тільки час змарнували. Та й у селі на березі моря не було сенсу чекати невідомо чого, тому почали знову проситися на корабель, щоб вирушити далі. На щастя, моряки змилювалися над ними і взяли у морську дорогу. І знову — тільки небо та вода. Морське плавання — немов життя: бувають як сприятливі, так і несприятливі вітри, як попутні, так і «чужі», море видається то прихильним, то ворожим і небезпечним. Саме на цьому концентрує увагу Василь, коли описує наближення до грецького острова Корфу: «...попливли під тихим попутним вітром. Та за деякий час знову здійнявся супротивний вітер... <...> носило нас туди й сюди перед затокою...» [1, 108].

Перший великий острів Корфу, який трапився по курсу корабля, спочатку виявився недоступним, тож на ніч кинули кітву (якір), а вранці вирушили далі. Бачили цей острів здалека: радували око порослі деревами пагорби. Але не тішило ставлення капітана до православних мандрівників, бо той був римської віри. Він не давав їм ні хліба, ні вина, тому ця морська подорож видалася мандрівникам ще нестерпнішою, ніж сухоходом чи гірськими стежками. Ця обставина змусила записати у щоденнику гіркі слова про стосунки між католиками і православними, застерегти тих, хто наважиться вирушити у подорож по католицьких землях. Звертаючись до «правовірних читачів», Василь розмірковує про те, що церква Христова (у контексті прочитується — православна церква) завжди була гнаною ворогами: «ідоловірцями, невірними, еретиками» [1, 107], але не підкорилася їм. Релігійне почуття налаштовує мандрівни-

ка на патетичний тон: «...стоїть бо вона [православна церква. — П. Б.] непорушно, як гора, пишається красою, як наречена, сяє в усьому світі, як сонце, світлячи і добрим і злим, вона тверда, як діамант, процвітає, як лілія серед тернів, завжди горить незгасним полум'ям любові до Бога, що його ніякі еретичні вітри не можуть загасити...» [1, 107]. У цьому пристрасному монолозі багато біблійної символіки, на яку накладаються образи, що сформувалися у художній свідомості В. Григоровича-Барського під час морської мандрівки, — «еретичні вітри».

Вода, небо, зелені острови на обрії — все це поставало перед очима мандрівників, коли вони пливли вздовж грецького узбережжя Іонічним морем. Проте цих образів майже немає у щоденнику В. Григоровича-Барського, котрий в той час нечасто брався за перо. Не тому, що було нецікаво; навпаки, нові простори захоплювали його, але душа була неспокоїною, збудженою, в ній поставали питання: яка його мета у житті? що він хоче собі довести цією мандрівкою, у якій минають дні, тижні, місяці, притуплюється смак відкриття та пізнання нового?

В цей час оглядали Хіос, відвідували церкви, монастирі й Василь записував свої враження про чудові споруди і розкішну природу острова, та не оминав питання, яке його хвилювало: «Що ж нам було далі робити — мені та моєму чесному супутнику Рувимові?» [1, 118]. Порадилися і зрозуміли, що до Єрусалиму їм не добратися через власну убогість, тож вирішили наплатити корабель, щоб поплисти до Афону: «...отець Рувим — аби там лишитися до кінця своїх днів, а я — заради поклоніння святим місцям, після чого хотів повернутися на батьківщину» [1, 118]. Однак відразу ж озвалася мудрість, здобута Василем під час нелегких мандрів: «Проте буває не так, як людина, а як Бог хоче, ...про що й латинське прислів'я мовить: Homo proponit et Deus disponit, тобто: людина замислює, а Бог вирішує...» [1, 118]. Їм вдалося знайти корабель, одержати благословення від патріарха Єрусалимського Хрисанфа, але Рувим захворів («млість, слабкість серця й тяжке дихання» [1, 118]), що було наслідком, на його ж думку, занадто тривалого ходіння. В. Григорович-Барський, згадавши розповіді свого супутника, заносить у щоденник перелік шляхів, які Рувим здолав сам, а потім — разом із Василем. Він вельми співчуває отцю, переймається його хворобливим станом, влаштовує його у місцевий шпиталь для подорожніх, проявляючи те, що було властиво йому завжди: доброту і милосердя. Та порятувати Рувима не вдалося: через кілька днів він помер (однак встиг покликати Василя прочитати молитву на «ісход душі»).

Поховавши свого друга у чужій землі, В. Григорович-Барський замислюється про те, що кожна людина у цьому світі — як острів у житейському морі: острів з'являється на світло Боже, процвітає або занепадає, обростає горами та долинами, людьми привітними і непривітними, добром та злом, любов'ю і ненавистю, а потім несподівано поринає у глибину, тоне, так що й сліду його вже не видно серед морських хвиль. Ці сумні роздуми з'явилися під враженням мандрівки архіпелагом, коли він бачив безліч островів, але вони один за одним щезали з поля зору, назустріч з'являлися інші, щоб також щезнути, подібно до бідолашного Рувима, котрий помер на чужині, й ніхто, крім Василя, його вже не згадає.

Сумний мандрівник у старому та обідраному вбранні днями стояв на березі, щоб потрапити на будь-який корабель, що понесе його морем подалі від могили друга і вірного супутника. Так лишився Василь сам, не сподіваючись на добрі часи. Проте доля змилювалася: купці, дивлячись на його осиротілу постать, зглянулися й пообіцяли взяти на корабель «без витрати жодної срібної аспри» [1, 119], а грек на ймення Іоанн Маврогордатос, щирий та побожний чоловік, не просто дав йому одіж, а одягнув «з голови до ніг у все нове, так що нічого колишнього... не лишилося, крім сандалів» [1, 119]. Василь став схожим на світську людину, бо нічого пілігримського на ньому вже не було.

Після відплиття від Хіосу на морі здійнялася велика буря, яку В. Григорович-Барський описав емоційно-експресивним стилем, вдаючись до виразних образів, вибудовуючи свою фразу в напруженому ритмі:

Того ж дня, коли вже заходило сонце, знялася велика буря, яка мало не перекинула корабель, і носило нас, напівмертвих, туди й сюди поміж хвилями, наче між горами; не раз здавалося, ніби корабель тонує, коли морська хвиля, розбігшись, виносила його собі на гребінь, і здавалося, наче людина не по воді пливе, а летить у повітрі; а коли ж корабель поринав униз, можна було подумати, ніби він падає в якусь прірву і має там або потонути, або розбитися... [1, 119].

Ті, хто був у цей час на кораблі, волали до своїх богів різними мовами — грецькою, турецькою, французькою.

Нічна буря вщухла на ранок, і стало так тихо, що корабель не міг рухатися. Очевидно, свої враження про морську стихію Василь записав у цій тиші і спокої. Та через день негода знову спіткала подорожніх, її мандрівник відтворив емоційно та образно, як і перед цим:

...з самого ранку пішов дощ, який хоч і не заважав, зате був дуже рясний і шумливий, і небо повили хмари, і стало так темно, що не видно було, куди плисти; спалахнули блискавки, загриміло, і вперішила злива; вітер став набагато дужчий, і корабель носило туди й сюди і накривало морськими хвилями; вітрила мало не пошматувало великим вітром, і корабель ледве не перекинувся; всіх поиняв великий жах [1, 120].

Василь щиро вважав, що ці випробування і страх посилає на мандрівних людей Бог за гріхи їхні: «...все це було, гадаю, через наші гріхи, а найпаче мої...» [1, 120]. Але, як людина практична, розумна і кмітлива, він пише, що море хвилюється через настання такої пори, коли воно стає грізне і буремне, коли бувають рясні й тривалі дощі, які часом змінюються снігом. Опинившись на кораблі серед моря у таку негоду, мандрівникам не залишається нічого іншого, як просити допомоги і спасіння у Бога. У це Василь також щиро вірив.

Через бурі й штиль рухався корабель Егейським морем, а допитливий мандрівник з Києва розглядав усе навколо, адже не тільки морська рівнина простягалася перед очима, а й часто траплялися дрібні острови — одні порослі зеленими гаями, з родючими землями, а інші — кам'янисті, без будь-якої рослинності. Саме тоді з'являються у щоденнику В. Григоровича-Барського теплі й пафосні слова про батьківщину: «...над землю Руську в усьому світі немає кращої для щедротності плодів; земель і країв прекрасніших і гарніших немає, це земля воістину благословенна, земля, що плине молоком і медом» [1, 121]. У цих словах — перевірена у мандрах чужими краями любов до рідної землі, широкий патріотизм; у них — ностальгія за батьківщиною, яку покинув кілька років тому заради пізнання і випробування самого себе.

Отже, архетип житейського моря у творах Г. Сковороди і В. Григоровича-Барського проявився по-різному. Якщо перший тяжів до філософського осмислення людського життя, то другий на особистому прикладі, вдаючись до конкретних подорожніх спостережень, розгортав образ житейських подій здебільшого у просторовому аспекті, у раціональному сенсі, однак за тим усім стоїть символічне узагальнення барокової множинності світу і суперечностей у ньому, характерне для світорозуміння і світовідчуття обох письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Григорович-Барський В.* Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / пер. з давньоукр., післям. та прим. П. Білоуса. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 768 с.
2. *Маслов С.* Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Київ: Наукова думка, 1984. 246 с.
3. *Сковорода Г.* Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ: Наукова думка, 1983. 543 с.
4. *Ушкалов Л.* Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 222 с.

Отримано 6 грудня 2021 р.

м. Житомир